

Amsterdams Sociologisch Tijdschrift jrg. 16 nr. 1 (mei 1989): 132-146.

CONTACTADVERTENTIES EN HET PROCES VAN INFORMALISERING

Besprekingsartikel over Wil Zeegers, *Andere tijden, andere mensen*.

"*De sociale representatie van identiteit*", Amsterdam 1988.

door Cas Wouters

Contactadvertenties zijn een geliefd onderwerp van gesprek, vooral aan de borreltafel. Ze zijn wel eens een "goudmijntje voor sociologen" genoemd, maar tot nu toe heeft geen van hen deze bron aangeboord. Het is de psycholoog Wil Zeegers, die dit terrein nu heeft ontsloten. *Andere tijden, andere mensen* heet zijn verslag van onderzoek naar contactadvertenties in Nederland sedert 1945, waarvan ik de uitkomsten geboeid heb gelezen. Helaas staan ze wat weggestopt in deel II van het boek. Dat komt omdat niet de uitkomsten en hun betekenis voor het begrijpen en verklaren van de sociale processen in naoorlogs Nederland centraal staan, maar de psychologische theorievorming. Daaraan is de meeste ruimte en aandacht besteed: de delen I en III. Het empirischer middendeel van het boek lijkt Zeegers op te vatten als een 'intermezzo', als een enigszins betreurenswaardige onderbreking van de polemiek over psychologische theorievorming. Zeegers' verklaarde liefde voor de psychologie heeft een gedreven en leesbaar boek opgeleverd, maar die delen lijken toch vooral boeiend voor psychologen, als ook voor wie wil weten wat "iedereen die wil meetellen in de psychologenwereld ... zit uit te broeden." (p.61) Ik zal er kort over zijn.

Wie wel eens heeft geprobeerd zich mensen zonder geheugen voor te stellen, weet dat de vraag naar "het nut dan wel de noodzaak van een historische dimensie in psychologische theorievorming" inderdaad kort en krachtig kan worden beantwoord met *Andere tijden, andere mensen*. In het eerste deel spitst Wil Zeegers deze "metatheoretische kwestie" (p.225) toe op "de alledaagse representatie van identiteit." Op dit meer inhoudelijk niveau, door Zeegers "lager" genoemd, behandelt hij de vraag "kunnen we de representatie van identiteit geheel en al begrijpen vanuit een universeel en individueel menselijk representatie-vermogen of is toevoeging van een sociale dimensie nodig?" Sociologen die ervan overtuigd zijn dat er geen niet-sociale identiteit bestaat, dat mensen hun identiteit ontleen aan de mensen en groepen waartoe ze zich rekenen en aan die waartegen ze zich afzetten, komt deze vraag als overbodig voor, als een gewichtige non-kwestie. Maar het uitvoerig polemiseren op grond van deze vraag is kennelijk van belang voor psychologen die nog de romantiek van een opgesloten innerlijk koesteren - een innerlijk dat 'in wezen' is uitgerust als een efficiënt functionerende geluksmachine. Met behulp van Elias' betoog tegen zo'n 'homo clausus' mensbeeld, wijst Zeegers op de betekenis van de 'sociale dimensie' voor de psychologie.¹ De ondertitel van het boek luidt dan ook "De sociale representatie van identiteit."

¹ Ook Zeegers ontloopt het homo clausus mensbeeld niet altijd. Zijn zin "het innerlijk of de persoonlijkheid wordt steeds meer het enige toevluchtsoord voor privéleven en authenticiteit" (p.147) bevat de typische homo clausus gedachte dat elke uiting van het innerlijk of de persoonlijkheid zowel het ware privéleven als de echtheid van persoonlijke emotie zou verwoesten: een waar schrikbeeld.

Met een heldere en uitvoerige afweging van argumenten toont hij aan dat mensen zichzelf niet onafhankelijk van anderen kunnen ervaren en zijn conclusie luidt: "Het representeren van identiteit kan worden opgevat als het in gemeenschap creëren en constitueren van alledaagse betekenissen van 'wie of wat mensen zijn'." (p.133)

In deel II stelt Zeegers eerst "veranderingen op lange termijn" aan de orde - een erudiete hutspot uit het werk van een bont gezelschap - en daarna 'daalt' hij in dit deel verder af naar concrete sociale processen. Het gaat dan over Nederland na de Tweede Wereldoorlog, toegespitst op veranderingen in de 'presentatie van zichzelf'. Daartoe analyseert Zeegers contactadvertenties. Voor zijn doel heeft Zeegers eigenlijk niet meer (maar ook niet minder) nodig dan de conclusie dat er systematische veranderingen hebben plaatsgevonden in het zelfconcept van velen. Zo'n conclusie is betrekkelijk gauw getrokken. De structuur van die veranderingen en hun verklaring zijn voor Zeegers vooral het benodigde opstapje om terug te kunnen keren naar de wetenschappelijke psychologie op hogere niveaus van abstractie. Dat gebeurt in deel III. Daar polemiseert Zeegers (opnieuw) uitvoerig in een poging vast te stellen wat de betekenis is van het feit dat identiteiten van mensen plaats- en tijdgebonden sociale constructies zijn, zowel voor de psychologie als geheel als voor een aantal stromingen binnen die wetenschap. In het slotakkoord brengt hij zijn programma nog eens onder woorden: "de psychologische structuur van mensen wordt ten dele door henzelf in gemeenschap met anderen gecreëerd"(p.302) en deze voortgaande en veranderende betekenisgeving brengt hem tot de conclusie, tevens de laatste zin van het boek: "Een historische dimensie als verklaringsprincipe is een inherent gevolg van een sociale interpretatie van de determinanten van menselijk gedrag."

Inderdaad.

Toch, die sociale interpretatie van Zeegers gaat mij niet ver genoeg, en zeker minder ver dan het 'theoremata' van De Swaan: Wie wil weten hoe mensen *in* elkaar zitten moet weten hoe ze *aan* elkaar zitten. Zeegers volstaat met het nadrukkelijk wijzen op de betekenis voor psychologen van het feit *dat* mensen aan elkaar zitten; de vragen *hoe* ze met elkaar zijn verbonden en hoe die bindingen verband houden met hun zelfbeeld en sociale habitus laat hij liggen. In wat hij noemt "de evaluatie" van door hem gesignaleerd veranderingen sinds 1945 in contactadvertenties biedt hij een *culturele* interpretatie, hij ziet ze als veranderingen in cultuur, in ideeën. Uitspraken over verbanden tussen gewijzigde ideeën en gewijzigde verhoudingen zijn schaars en verre van systematisch. En als zo'n verband wordt gelegd, zoals in de zin "Door de enting op 'vriendschap' is in het model van een verhouding een zekere gelijkheid geïntroduceerd"(p.223), ligt het verkeerd:

dan ligt het primaat bij de ideeën. Ook van Elias maakt Zeegers een ideeënhistoricus:

"Volgens Elias' proces van rationalisering wordt de invloed van affect op menselijk gedrag steeds meer ingedamd door 'Gedankenmodelle'." (p.158)

Zeegers reïficeert hier: niet gedachtenmodellen maar mensen dwongen elkaar hun affecten steeds verder in te dammen naarmate zij sterker verweven raakten in het web dat zij in hun overlevingsdrang samen spinnen. Dergelijke reïfificaties verduisteren het zicht op de samenhang tussen veranderingen in de denkbeelden die mensen er op na houden en die in hun onderlinge (machts- en afhankelijkheids)verhoudingen.

In het deel dat over de contactadvertenties gaat onderscheidt Zeegers drie veranderingspatronen, golfstromen genoemd: die van 1945 tot heden, die van 1965 tot heden en die van 1975 tot heden. Die golfstromen hebben elkaar versterkt en versneld. Ik zal ze samenvatten en van commentaar voorzien.

De *golfstroom*-'45 omvat veranderingen in het gebruik van woorden als beschaving, net, stand, degelijk, dame, heer, en in verwijzingen naar inkomen, bezit, beroep, vaste baan en lengte. De eerste vier woorden werden steeds minder gebruikt en ze verdwenen vrijwel geheel. De aanduidingen "Dame" en "Heer" worden tegenwoordig alleen nog door ouderen gebruikt. Ze verwezen destijds niet alleen naar het sekseverschil, maar eveneens naar rang, stand en beschaving. Ook "financiële en materiële voorzieningen" en het beroep of de 'goede positie' van mannen verloren vanwege hun verwijzing naar verschillen in sociale klasse en status hun geprononceerde plaats. Om dezelfde reden verdwenen omschrijvingen van het uiterlijk met connotaties van beschaving en status, zoals "goed voorkomen" of "nette verschijning". Zeegers interpreteert deze veranderingen vooral als een uiting van wat hij "het spel der vanzelfsprekendheden" noemt, bijvoorbeeld: "Naarmate de algemene welstand geleidelijk stijgt en het vanzelfsprekender wordt dat mannen een goede en vaste baan hebben, verdwijnen inkomsten, materieel bezit, beroep en een vaste baan in de representatie van identiteit."(p.195) Hoe dit "spel der vanzelfsprekendheden" deel is van een bredere structurele verandering ontgaat hem grotendeels. De manier waarop de afnemende sociale ongelijkheid en sociale afstand óók doorwerkt in omgangsvormen en omgangsidealen, ook de intieme, of, anders gezegd, hoe in emancipatieprocessen de manieren om respect en zelfrespect te verwerven veranderen, lijkt buiten zijn gezichtsveld te vallen.

Dat gezichtsveld heeft hij zelf ingeperkt door nadrukkelijk te stellen: "het sociale proces van representeren hoeft niet bestudeerd te worden met groepen als ingang"(p.128). Even nadrukkelijk wil hij begrippen als groepsidentiteit uitsluiten omdat ze

"op zijn minst de schijn wekken van transsituoneel constante kenmerken. Het gevaar hiervan is dat het dynamische en communicatieve karakter van sociale representaties wordt overschaduwd door het beeld van een groep met bepaalde vaststaande kenmerken, waaronder representaties." (p.127)

Zo ontnemt hij zich de woorden en het zicht op elk mogelijk verband tussen veranderingen in groepsidentiteiten en die in individuele. Door groepsidentiteiten buiten beschouwing te laten kan Zeegers slechts door een kier van hedendaags individualisme naar het verleden kijken en ziet hij niet wat het betekent dat verwijzingen naar *groepsidentiteit* zoals stand, beschaving, netjes e.d. werden vervangen door aanduidingen van *individuele* emotieregulering zoals introvert, warm, spontaan, e.d.

Begrippen als beschaafd en netjes noemt Zeegers eendimensionele, morele kwalificaties en hij vraagt zich af of ze 'persoonlijkheidskenmerk' dan wel 'persoonskwalificatie' zijn.(p.188) Het waren echter groepskenmerken, verwijzingen naar de wij-identiteit, naar de 'soort', met name de sociale laag waartoe men zich rekende. Zeegers stelt dus de verkeerde vraag. De beschouwing die hij eraan wijdt is zinloos en brengt hem tot de inderdaad

"merkwaardig klinkende conclusie dat dispositionele kenmerken van een persoon, als onderdeel van identiteit, in de vroege naoorlogse jaren - afgezien van het sekseverschil - meer dan nu constructies waren van identiteiten zonder aanzien des persoons!"(p.213)

Nog merkwaardiger lijkt het mij, dat Zeegers nauwelijks ingaat op de betekenis van de destijds nog veel grotere verschillen tussen de sociale lagen, die het 'aanzien des persoons' grotendeels bepaalden. Pas sinds de jaren zestig zijn de meer individuele verschillen op gaan vallen. "Iemand thuisbrengen" in overdrachtelijke zin betekende in de eerste plaats iemand *sociaal* plaatsen. Nu zou dat "een etiket op iemand plakken" heten. Destijds gaven de woorden aan dat de betrokkene behoorde tot degenen die 'weten hoe het hoort' en die zich daar ook naar gedroegen. Het kwam neer op de garantie dat men bij nadere kennismaking verschoond zou blijven van het 'primitieve', 'grillige' en 'minderwaardige' gedrag zoals dat in minder beschaafde sociale lagen voorkwam. Deze en andere verwijzingen naar een 'beter' en een 'minder' soort mensen, naar hiërarchische *groepsverschillen* zijn verdwenen dan wel getaboeëerd geraakt naarmate onderliggende sociale lagen en groepen zich emancipeerden. Naarmate die emancipatie voortschreed werd de Nederlandse samenleving homogener. Het was een proces van sociale egalisering waarin de contrasten tussen de sociale klassen verminderden. In dat proces verminderden ook de contrasten

in beschaving, in gedrag, met name directe uitingen van superioriteit (en inferioriteit) werden als steeds pijnlijker ervaren: een belangrijke motor van het individualiseringsproces.

In de *golfstroom*-'65 werd 'samenwonen' in toenemende mate een zelfstandig doel. De begrippen 'vriend' en 'vriendin' werden steeds vaker gebruikt ter aanduiding van de gezochte geliefde. Een verhouding werd zo tot een bijzondere vriendschap die, in het 'samenwonen', minder de erkenning en bevestiging van anderen behoeft dan bij het huwelijk. Deze individualistische afwijzing van anderen werd ook zichtbaar in de tanende invloed van religieuze autoriteiten en kwam verder tot uiting in het toenemend formuleren van de advertentietekst in de eerste persoon, als een "(open) brief aan een onbekende" - "ik zoek jou". De individualisering klonk verder door in "de sterke opkomst van persoonlijkheidskenmerken als onderdeel van identiteitsconstructies" en in het noemen van "emotionaliteit als algemeen persoonlijkheidskenmerk"(p.200/1). Hierbij valt aan te tekenen dat "openheid" en "eerlijkheid" voor beide seksen steeds belangrijker werden, maar dat "gevoelig, spontaan en emotioneel" seksespecifiek bleven, d.w.z. vaker vrouwen typeerden. Ook het gebruik van uit de psychologie afkomstige noties nam toe: een zich voortzettende *psychologisering*. Dat mensen van individu tot individu verschillen werd steeds sterker geaccentueerd - "In golfstroom-'65 wordt allengs persoonlijkheid gerepresenteerd als kenmerk van identiteit."(p.213) - en vrijwel elke verwijzing naar groepsverschillen verdween. Naarmate de welstand, vooral de "gemoedsrust van de verzorgingsstaat" zich verbreidden en mensen minder *direct* afhankelijk raakten van betrekkelijk kleine en hechte netwerken, terwijl de *indirecte* afhankelijkheid van allen van elkaar door middel van de staat toenam, kwam het accent te liggen op de bevrijding uit knellende groepsbanden en konden mensen zich persoonlijker en psychologisch profileren. Hun wij-ik balans verschoof richting ik-identiteit en op die manier hadden de arrangementen van de verzorgingsstaat hun uitwerking op zowel de verhouding *tussen* als die *in* mensen.

Het vermelden van iemands opleiding gebeurde wél steeds vaker, óók bij vrouwen, die soms ook hun beroep gingen vermelden. Gevolgde opleidingen en het beroep van vrouwen werden *niet* als groepskenmerk ervaren, maar als resultaat van individuele inspanningen en prestaties. Als persoonlijk kenmerk van individuen werden ook de 'interessen' en favoriete bestedingen van (vrije) tijd, zoals reizen, praten, vrijen, eten of museumbezoek, steeds vaker genoemd.

De vermelding van iemands lengte nam al in de eerste golfstroom sterk toe, en in deze werden de verwijzingen naar uiterlijk gedifferentieerder en gevarieerder, bijvoorbeeld: "sportief, representatief, aantrekkelijk, charmant." De eerste twee werden nu ook steeds vaker door mannen gebruikt.

In de *golfstroom*-'75 werd de term 'relatie' het overkoepelende begrip voor een verhouding, d.w.z. voor een betrekking tussen twee in principe onafhankelijke individuen die allerlei aspecten van hun

betrekking nader met elkaar kunnen regelen, ook bijvoorbeeld om het huishouden niet met elkaar te delen, dus om een LAT-relatie te onderhouden. Wat ze met en voor elkaar doen en laten en wat niet is openlijk voor onderhandeling tussen "gelijkwaardige" - een woord dat steeds vaker opdook - partners vatbaar geworden. Het model (of figuratie-ideaal) van een verhouding "heeft zich gedifferentieerd in zijn contractuele aspecten (samenwonen, onderlinge verplichtingen), in zijn tijds- en activiteitsaspecten en in zijn affectieve aspecten" (p.206). Affectieve verlangens - warmte, geborgenheid, intimiteit, kameraadschap - werden steeds vaker als doel genoemd. Hetzelfde geldt voor 'duurzaamheid': naarmate vastheid en duurzaamheid van een verhouding minder vanzelfsprekend werden, kreeg een vermelding ervan als doel meer zin, een voorbeeld van "het spel der vanzelfsprekendheden." Een ander voorbeeld daarvan is dat naarmate homoseksuelen gingen deelnemen aan het contactadvertentieverkeer de geslachtelijke voorkeur niet langer als vanzelfsprekend volgde uit de eigen sekse.

In de golfstroom-'75 is "een verhouding [] *niet* langer een aanvulling van een *deficiëntie*, maar een *verrijking* van een volwaardig afzonderlijk en zelfstandig bestaan"(p.220) geworden. Deze norm van zelfgenoegzaamheid - 'je mag elkaar niet *nodig* hebben, je moet 't alleen kunnen' - komt ook voor in de humanistische psychologie van Maslow en Fromm, maar komt daar volgens Zeegers niet uit voort. Hij ziet hier een "culturele golfstroom... die zowel waarneembaar is in de psychologie als in de common sense." (p.221) Inderdaad, ook mij dunkt dat individualisering en psychologisering deel uitmaken van blinde sociale en psychische processen waaraan ook wetenschappelijke psychologen zich niet kunnen onttrekken.

Naast individualisering en psychologisering, door Zeegers personalisering genoemd, signaleert ook hij een toegenomen besef van veranderlijkheid en een sterkere situatiegerichtheid - een differentiëring naar situatie en moment, bijvoorbeeld "soms actief, soms lui." Hij noemt dat temporalisering:

"Temporalisering van het model van een verhouding verwijst naar de toenemende differentiatie van het doel van een verhouding naar tijd en activiteiten. Enigszins simplificerend gesteld: was vroeger het doel van een verhouding het leven delen tot de dood ons scheidt, nu is het doel samen activiteiten ontplooiën, variërend in aantal, aard, frequentie en duurzaamheid. *Temporalisering van identiteit* verwijst naar een veranderende representatie van persoonlijkheid, van transsituatieel constant naar transsituatieel variabel." (p.214)

Deze golfstroom gaf een versnelling en uitbreiding te zien in de vermelding van emotionele kenmerken: emotionaliteit was niet langer tot vrouwen beperkt, ook mannen presenteerden zich steeds vaker als "opgewekt, lief en zacht." Verwant hieraan is het toegenomen gebruik van

terminologie die naar de psychische huishouding verwijst, zoals "introvert" of "scheiding verwerkt". Een andere interessante verandering is de betekeniswijziging van 'jong' (en 'oud'). Steeds oudere mensen gingen zich jong noemen. Het door Veronica genaaste gezegde 'je bent jong en je wilt wat' werd blijkbaar omgedraaid, zegt Zeegers: je wilt wat, dus ben je jong. In overeenstemming hiermee werden woorden als "ondernemend" en "dynamisch" steeds vaker gebruikt.

Het belang dat aan uiterlijk wordt gehecht, is in deze (voorlopig) laatste golf opnieuw toegenomen. Zeegers probeert dit te verklaren in samenhang met het toegenomen belang van emotionaliteit. Hij biedt twee verklaringen, een die verwijst naar het toegenomen belang van 'authenticiteit' en een die naar "het groter wordend belang van hedonistische beleving" verwijst, het lichaam als bron of voertuig voor activiteiten én als bron van genot. (p.219) Beide zijn, lijkt mij, géén verklaringen; de vraag waarom lichamelijke en emotionaliteit zijn toegenomen wordt slechts verschoven naar die waarom hedonisme en de waardering voor oprecht en eerlijk toenamen.

De verklaring van deze toename van lichamelijke en emotionaliteit die ik zou willen bieden, schuilt in - het zal niet verbazen - het proces van informalisering. Alvorens daartoe over te gaan lijkt het zinvol eerst een correctie op Zeegers' opvatting van emoties en informalisering aan te brengen. Hij beweert namelijk dat representaties van identiteit informeler zijn geworden, maar niet emotioneler (p.215/6). Dit onderscheid maakt hij vanwege "de toon" die "steeds bedeesd" blijft (bv. "Ik kan het *best goed* vinden met mezelf, maar heb *toch* behoefte aan die ene kameraad.") om dan te concluderen: "Wat toeneemt in de golfstromen -'65 en -'75 is het 'representeren', het niet-emotioneel weergeven van emotionaliteit of emotionele kenmerken... De enige mogelijke 'echte' emotie in de representatie van identiteit is de verwijzing naar 'eenzaamheid'." Hier blijkt dat Zeegers gelooft in het onderscheid tussen echte en valse emoties. Elders spreekt hij nog over "de paradox van emoties als gerationaliseerd onderdeel van identiteit" (p.223). Een bedeesde of een anders getoonzette uiting van emoties begrijpt hij kennelijk als een rationalisatie in Freudiaanse zin. Echter, gereguleerde en geregisseerde emoties kunnen misschien een bedeesde of gerationaliseerde indruk maken, maar dat maakt ze niet minder 'echt'. De emoties van mensen die erin slaagden er niet door 'bevangen' te zijn of te blijven, zijn daarom nog niet minder echt. Voor Zeegers wel, lijkt het. Zijn formuleringen erkennen alleen het direct uiten van rauwe emoties als 'echt', een romantisering.² Immers, dergelijke uitingen komen vrijwel alleen bij babies voor en ze zijn, als kinderen opgroeien al gauw vrijwel onmogelijk (door conditionering, zich eigen gemaakte emotieregulering) zowel als gevaarlijk voor zichzelf en anderen. In de steeds hechtere netwerken van interdependenties zijn de kunst van het dwingen en gedwongen worden in de omgang zowel

² Uitvoeriger kritiek hierop formuleerde ik in "Stewardessen en de sociologie van emoties", *Sociologisch Tijdschrift* 14/4(1988).

als de kunst aan die dwang te ontsnappen, hoger opgeschroefd. Daarom is de wijze van emotieregulering steeds meer als een kunst en een kunde gaan gelden, en ook omgekeerd bestaan veel kunsten en kundes op voorwaarde van regulering, dosering en timing van emoties. De manier waarop iemand zijn emoties beheert is steeds belangrijker geworden als middel om zich in sociale krachtmetingen als persoonlijkheid te onderscheiden. Met het toenemen van de zelfdistantie, naarmate mensen zich bewust werden van hun emotiebeheer en hun 'presentatie van zichzelf', nam ook het verlangen naar authenticiteit toe.³ Er is daarom een steeds grotere premie komen te staan op het in staat zijn emoties "bedeesd" te uiten zonder afbreuk te doen aan de 'echtheid' of 'authenticiteit' van die emoties. Als dus in advertenties nu emoties worden geuit waar ze vroeger zoveel mogelijk werden ingehouden, dan zijn die advertentieteksten emotioneler geworden. "Representaties van identiteit" zijn dus informeler én emotioneler geworden; "emancipatie van emoties" is dan ook een noodzakelijke voorwaarde voor informalisering.

In vele voorafgaande eeuwen voltrok zich een proces in de andere richting: formalisering. In dat proces is het uiten van emotionele en lichamelijke sensaties steeds verder aan banden gelegd en uit het sociale verkeer gebannen. Dat is gebeurd vanwege de eraan verbonden gevaren: in het uiten van dergelijke sensaties kon men zelf dóórslaan dan wel anderen uitlokken tot uitbarstingen van fysiek en seksueel geweld. De ontwikkeling van geweldsmonopolies binnen nationale staten heeft het gebruik van geweld ter beslechting van conflicten aan banden gelegd, maar zolang grote groepen gebrekkig geïntegreerd bleven in de nationale samenlevingen, bleven ook de contrasten in emotieregulering groot, onttrokken velen zich aan de dominante code voor 'beschaafd' gedrag en bleven die gevaren actueel. Ook in het bestuurlijke en commerciële verkeer stond het tonen van dergelijke sensaties tot voor kort vrijwel gelijk aan het tonen van zwakke plekken. De uitdrukking "emotioneel worden" heeft nog steeds de betekenis van "zijn emoties niet onder controle hebben, erdoor bevangen zijn." In processen van deling en coördinatie van maatschappelijke functies dwongen steeds meer mensen elkaar in steeds nauwer 'gebaande paden' voor het reguleren van emoties, lichamelijkeheid en uiterlijk. Naarmate deze dwang tot zelfbedwang via de dominante sociale gedragscode vanzelfsprekender werd voor alle groepen binnen de nationale samenleving en als deel van het geweten automatisch functioneerde, ontstond er ruimte voor het losser en gevarieerder worden van de sociale gedragscode: informalisering. Dat advertentieteksten lichamelijker, emotioneler én informeler zijn geworden past in dit proces van informalisering, een

³ Het verband tussen dit romantisch verlangen en de toegenomen eisen gesteld aan de emotieregulering is fraai samengevat in de zin: "The more the heart is managed, the more we value the unmanaged heart." A.R. Hochschild, *The Managed Heart*, Berkeley 1983, p. 192.

proces dat dominant werd in het "fin de siècle" en dat zich in dezelfde richting doorzette in de "roaring twenties" en in de jaren zestig en zeventig, ongeveer zoals de golfstromen die Zeegers beschrijft. De conclusie die Zeegers aan zijn empirisch onderzoek verbindt sluit hier nauw bij aan:

"het culturele raster voor identiteit is in de afgelopen veertig jaar in hoofdzaak veranderd doordat de mogelijkheden tot het uitvergroten van details van een afzonderlijke persoon zijn toegenomen. De nuancering en de differentiatie in identiteiten en in vormen van een verhouding zijn groter geworden; het raster zelf echter is niet minder stringent dan vroeger."
(p.224)

Niet alleen de afgelopen veertig jaar maar al vanaf het einde van de vorige eeuw zijn de Algemeen Beschaafde Omgangsvormen lossier, genuanceerder en gevarieerder geworden. In zekere zin heeft Zeegers gelijk met zijn opmerking dat het in toenemende mate uiten van emoties een "doorbreking van de unilineariteit van het civilisatieproces" (p.158) inhoudt. Inderdaad kan het lange termijn informaliseringsproces worden beschouwd als een omkering van de 'trend' die Elias beschreef. Maar, gelet op de eisen gesteld aan de beheersing en regulering van driften en emoties is er tevens sprake van een voortzetting van deze 'trend': de voortgaande verbanning van extremere vormen van superioriteit en inferioriteit uit het spectrum van omgangsvormen en de subtielere vormen van dwingen en gedwongen worden stelden steeds hogere eisen van wederzijds verwachte zelfbeheersing. Dát "raster" is inderdaad niet minder "stringent" geworden.

Het is op grond van de uitbreiding van de wederzijds verwachte zelfcontrole dat het besef van én het spreken over erotische aantrekkings- en afstotingskracht ("evaluatieve opmerkingen over het uiterlijk", p.251) konden toenemen. Uitingen van verlangen naar de 'beschaafde' genoegens van een zoveel mogelijk op elkaars genot afgestemd en daarin aan elkaar gewaagd lichamelijk contact, klonken steeds luider. Hetzelfde geldt voor zo eerlijk mogelijke gesprekken over meer of minder lichamelijke ervaringen, emoties en reguleringen daarvan. Nog in de jaren twintig en dertig was de angst voor het verlies van zelfbedwang in de omgang tussen de seksen wanneer de traditionele sociale dwang weg zou vallen groot. Wat het historische novum van een niet gechaperonneerde, dus 'vrije' omgang tussen de seksen in danslokalen voor angst opwekte blijkt bijvoorbeeld uit het *Rapport der regeeringscommissie inzake het dansvraagstuk*. Daarin wordt de regering o.a. aanbevolen om dansmeesters die 'toezicht houden' aan te stellen. Ook een uitspraak als "haalt men de tucht weg, dan spuit de seksualiteit naar buiten" liegt er niet om.⁴ Pas als voldoende mensen

⁴ Deze uitspraak van Dr. P.H. Ritter jr. en het dansrapport (s'Gravenhage 1931) behoren tot het bronnenmateriaal, gebruikt in mijn artikel "Gewenste en ongewenste intimiteiten", *Intermediair* 22/47 (21 november 1986).

zichzelf voldoende (kunnen) bedwingen krijgen experimenten in het (kunnen) laten vieren van de teugels kans van slagen. De uitdrukking "controlled decontrolling of emotional controls" – door Zeegers zonder argumenten dubieus genoemd (p.158) – is buiten de context van de hier aan de orde zijnde balans tussen de dwang van anderen en zelfbedwang niet goed te begrijpen.⁵ Tot dezelfde context behoort de uitbreiding van tussenmenselijke identificaties en de "vergroting van nuances en variaties binnen een vermindering van contrasten en uitersten," inzichten waarmee Zeegers eveneens problemen heeft (p.157/169).

Kennis van eigen en andermans gevoelens en gevoeligheden vormde - en vormt op elk moment - een primair oriëntatiemiddel in alle onderlinge krachtmetingen. Die kennis was en is geboden om respect af te dwingen (en zelfrespect te verwerven), om uitbarstingen van geweld en vernederingen die onder schevere verhoudingen nog tot de orde van de dag behoorden te kunnen voorkomen, en zij vormt tegelijkertijd een hulpbron voor het vergroten van de kansen op relatief duurzame materiële en immateriële bevrediging. Naarmate het netwerk van onderlinge afhankelijkheden waarin mensen leven dichter en hechter is, groeit de druk om zich van dat culturele kapitaal te voorzien en zich die zelf- en mensenkennis te verwerven. Dat kan slechts door zich in te leven, door zich met anderen te identificeren. Maar juist dáárom groeiden zowel het verlangen als de mogelijkheden om zich binnen die grotere identificatie-eenheid van Nederlanders, Europeanen of de mensheid als geheel, te onderscheiden van de groepen tot wie men zich *niet* rekent: een voorbeeld van een vergroting van de nuances en variaties binnen een vermindering van contrasten en uitersten.

Nog een voorbeeld: naarmate de Nederlandse staat integreerde, de belangen van de natie als geheel in zich verenigde en de identificatie van alle Nederlanders met elkaar daardoor toenam, in die mate werd het mogelijk subnationale en regionale onderscheidingen sterker te beklemtonen.

Als Zeegers meer in termen van *balansen* zou hebben gedacht - zoals die tussen nationalisering en regionalisering, tussen identificering en individualisering, en tussen formalisering en informalisering, dan had hij het verband tussen veranderingen in het zich identificeren en de vergroting van de nuances en variaties zeker helderder voor ogen gekregen dan hij het nu toch al zag:

"het aantal mensen waarmee men zich identificeert *op één bepaalde categoriseringsdimensie* wordt kleiner. De uitbreiding van het systeem van categoriseren heeft echter ook tot gevolg

⁵ Vgl. Artur Bogner, *Zivilisation und Rationalisierung. Die Zivilisationstheorien Max Webers, Norbert Elias' und der Frankfurter Schule im Vergleich*, Opladen 1989, p. 78: "... die These einer "Zunahme" der Selbstzwänge funktioniert für die siebenhundert Jahre vor dem Ersten Weltkrieg recht gut als Orientierungshypothese für die Ordnung der empirischen Daten. Auf der anderen Seite dringt die Idee eines "controlled decontrolling" tiefer in mache Phänomene der gegenwärtigen sozialen Realität ein als die herkömmlichen Interpretation einer unmittelbaren Verminderung sozialer Zwänge."

dat men zichzelf tegenwoordig tot meer 'groepen' rekent dan vroeger. Wie de som op wil maken van de *totale* mate van identificatie van mensen met elkaar, moet van goede huize komen en niet alleen in rekenkundig opzicht. Mij staat hier een eenvoudiger conclusie voor ogen: de representatie van identiteit, het antwoord op de vraag 'wie ben ik?' en 'wie is hij/zij?' is tegenwoordig *gevarieerder* dan vroeger." (p.169)

Gelukkig kom ik van goede huize: De "eenvoudiger conclusie" gaat voorbij aan het verband tussen de toegenomen variaties en het feit dat men zichzelf tegenwoordig niet alleen tot méér groepen rekent, maar ook tot *grotere* identificatie-eenheden. Een Europese oorlog zou nu als een burgeroorlog worden ervaren. Binnen de grotere identificatie-eenheden is de individuele en collectieve afwijzing van vernietiging en vernedering in de omgang in kracht toegenomen. Deze schaalvergroting van identificaties zet tevens aan tot het verlangen zich sterker als individu te profileren.

De gegroeide kennis van en gevoeligheid voor de verhoudingen *tussen* individuen en groepen is een *sociologisering*, dezelfde groei inzake de verhoudingen *in* individuen een *psychologisering*, de gegroeide wens zich duidelijker als individu te profileren is een verschuiving van de wij-ik-balans in de richting van *individualisering*.

Tenslotte nog een opmerking over het relativisme. In de sociale wetenschappen leidt dat relativisme vaak tot 'filosofisme', tot zinnen als: "Een versie is juist, als zij waar is een wereld" (p.270). In golfstroom-'75 is een versie van het relativisme ook onder een breed publiek gangbaar geworden. Simpel gezegd komt het erop neer dat iedereen op zijn eigen manier gelijk heeft en dat niemands gelijk beter is dan dat van een ander en 'dus' mag worden opgelegd. Het (cultureel) relativisme lijkt dus deel te zijn van het blinde sociale en psychische proces waarin ook het idee van de individuele zelfgenoegzaamheid is opgenomen en dat zowel de sociale wetenschappen als de rest van het sociale leven raakte. Toch wordt het relativisme slechts sporadisch in verband gebracht met democratiseringen, met machts- en statusverhoudingen. In zo'n perspectief zou wat Zeegers "verandering in betekenisgeving in common sense" (p.196) noemt, worden geformuleerd als: verandering in *dominante*, gangbare betekenis. Het staat immers niemand vrij om betekenissen toe te kennen en zeker niet om ze tot gelding te brengen. Het relativisme is dan ook direct verbonden aan gevoelens van meer- en minderwaardigheid, aan de reputatie van zowel sociale wetenschappers als de objecten van hun studie. Het roept namelijk vragen op zoals "Wie ben jij dat je mij zou kennen? Wie ben ik dat ik jou zou kennen?" (It takes one to know one, niet waar!) en "Wiens definitie van de relatie en de situatie wordt tot gelding gebracht?" Dit soort vragen kunnen het respect en zelfrespect aantasten van allen die uit hoofde van hun functie pretenderen een

antwoord te kunnen geven. Het probleem de inzichten van het relativisme recht te doen en tegelijkertijd de kennis en de status van experts te kunnen blijven claimen, dwingt tot het zoeken en vinden van steeds subtielere en dwingender verbanden tussen theorie en empirie, tot hogere niveau's van synthese. Deze dwang wordt treffend geïllustreerd door het feit dat Zeegers 'experts' tussen aanhalingstekens plaatst, als hij verschillen in het werk van Burckhart, Elias en de Romeins wil benadrukken(p.138). Daarin schuilt een stimulus tot nader empirisch onderzoek van de overeenkomsten en verschillen in de ontwikkeling van samenlevingen volgens de historisch vergelijkende methode. Het relativisme zet ertoe aan de structuren in de veranderingen op verschillende plaatsen en in verschillende perioden te achterhalen.